

С. В. РІЗНИК

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В ЧАСТИНІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ СУДАМИ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРАВОВУ ОХОРОНУ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено актуальним проблемам здійснення конституційної реформи та процесу розробки проекту внесення змін до Конституції України. За результатами дослідження пропонується змінити щодо здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції, автор робить висновки про позитивні новели та певні недосконалості, що можуть бути запроваджені в результаті реформи, а також їх безпосередній вплив на систему правової охорони Основного Закону. Стаття містить конкретні пропозиції щодо пріоритетних цінностей, які повинні стати основою конституційної реформи, що забезпечить баланс між застосуванням доктринальних конституційних принципів та усвідомленням проблем вітчизняної правової практики. Використання висновків щодо змістовної та процедурної складових внесення змін до Конституції України є запорукою збереження інструментів стримувань і противаг між владою та громадянським суспільством як складової правової охорони Основного Закону.

Ключові слова: конституційна реформа; принцип правової визначеності; суддівський імунітет; права охорона Конституції України; захист прав та свобод людини і громадянина.

Ризник С.В. Конституционная реформа в части осуществления правосудия судами общей юрисдикции и ее влияние на правовую охрану Конституции Украины

Статья посвящена актуальным проблемам осуществления конституционной реформы и процесса разработки проекта внесения изменений в Конституцию Украины. На основании результатов исследования предлагаемых изменений по осуществлению правосудия судами общей юрисдикции, автор делает выводы о положительных новеллах и определенных несовершенствах, которые могут быть внедрены в результате реформы, а также их непосредственном влиянии на систему правовой охраны Основного Закона. Статья со-

держит конкретные предложения относительно приоритетных ценностей, которые должны стать основой конституционной реформы, которая обеспечит баланс между применением доктринальных конституционных принципов и осознанием проблем отечественной правовой практики. Применение выводов относительно содержательной и процедурной составляющих внесения изменений в Конституцию Украины является залогом сохранения инструментов сдерживаний и противовесов между властью и гражданским обществом как составляющей правовой охраны Основного Закона.

Ключевые слова: конституционная реформа; принцип правовой определенности; судебский иммунитет; правовая охрана Конституции Украины; защита прав и свобод человека и гражданина.

Riznyk Sergiy. The constitutional reform regarding the justice administering by courts of general jurisdiction and its impact on the Constitution of Ukraine legal protection.

The article is devoted to the current issues of the constitutional reform implementation and the process of the amendments to the Constitution of Ukraine drafting. According to the proposed amendments on the justice administering by the general jurisdiction courts research, there are made conclusions on the positive innovations and certain imperfections that may be adopted as the reform result and on their immediate impact on the system of the Constitution legal protection. This article contains specific suggestions regarding priority values that should form the constitutional reform basis so as to ensure a balance between doctrinal constitutional principles application and national legal practice awareness. Application of the conclusions on procedural and substantive components of the Constitution of Ukraine amendment is a guarantee of checks and balances between authorities and civil society preservation as a component of the Constitution legal protection.

Key words: constitutional reform; the principle of legal certainty; judicial immunity; the Constitution of Ukraine legal protection; human and citizen rights and freedoms protection.

Значення правосуддя для утвердження в Україні реального конституціоналізму неможливо переоцінити. Велику роль у цій сфері, з врахуванням вітчизняного варіанту континентальної моделі конституційного контролю відіграє, безумовно, Конституційний Суд України. В той же час, на суди загальної юрисдикції теж покладено значний обсяг обов'язків прямо чи опосередковано покликаних утверджувати верховенство права та Конституції на всій території держави. Відтак увага до актуальних проблем реформування вітчизняного судоустрою є безумовною вимогою часу, основним завданням як влади, так і громадянського суспільства.

4 вересня 2015 року Конституційною комісією затверджено Проект змін до Конституції України в частині правосуддя, який направлено до Європейської комісії за демократію через право (Венеційської Комісії) з метою отримання відповідного висновку. Попередній робочий варіант законопроекту уже був предметом аналізу Венеційської комісії та отримав проміжний, в цілому схвальний, висновок цієї авторитетної європейської організації. У зв'язку з цим є всі підстави очікувати на аналогічно в цілому позитивний висновок експертів комісії і цього разу. Безумовно, ще будуть зауваження, які поряд із пропозиціями вітчизняних науковців ляжуть в основу завершального етапу удосконалення проекту змін до Основного Закону в цій частині. Відтак, українській академічній спільноті, в цей час, важливо ефективно доповнити наукові результати в цьому напрямку таких відомих правників як: М. Козюбра, П. Рабінович, А. Селіванов, В. Федоренко, В. Шишкін та ін. При тому, що одним з важливих цілей конституційної реформи, окрім безпосереднього напрацювання змін до Основного Закону є забезпечення широкого громадського та професійного обговорення пропозицій щодо проведення конституційної реформи в Україні за участю провідних фахівців у галузі конституційного та інших галузей права, у сфері суспільно-політичних наук, громадських діячів, представників громадських об'єднань та міжнародних організацій¹.

Власне недостатня увага науковців до проведення конституційної реформи уже стала причиною деяких неузгодженостей між підготовленими законопроектами, що непрямо свідчить про відсутність наперед вивіреної конституційної стратегії та може призвести до нівелювання отриманих правотворчих проектних напрацювань. Наприклад, в частині суддівського імунітету маємо суттєві протиріччя між законопроектом щодо недоторканності народних депутатів і суддів та проектом змін до Конституції України в частині правосуддя. Хоча для цілей цієї статті детально не зупинятимемося на цій проблемі, якій буде присвячено одну з окремих наступних публікацій автора.

Одним з основних зауважень до законопроекту, що оприлюднюються на сторінках фахової преси, є недостатня виразність та конкретність низки його положень, що межує, на думку їх критиків, з порушенням принципу правової визначеності. В цьому контексті варто зауважити, що, справді, норми Основного Закону не мають бути двоякого чи суперечливого, надто загального змісту. В той же час,

Конституція не може і не повинна містити виклад детальних процедур чи інструкцій з реалізації її принципових норм. Тому і законопроект щодо змін до Основного Закону в частині правосуддя покликаний вирішувати фундаментальні питання, не для розв'язання сьогочасних тимчасових труднощів окремих представників суддівського корпусу, а для закладення широкої основи початку фундаментальних конституційних перетворень в цій сфері. Відтак зведення критики проекту змін до Конституції до наведених застережень не відповідає високому рівню завдання, що стоїть сьогодні перед професійним, зокрема суддівським, середовищем².

Ще одне з основних критичних зауважень до законопроекту полягає в тому, що його зміст може негативно вплинути на незалежність суддів. При цьому забувається, що незалежність суддів - не самоціль, що сучасне українське суспільство і держава, фактично поставлені сьогодні в умови, коли збереження необмеженої "незалежності" суддів в нинішньому вигляді, починає завдавати шкоди стратегічним національним інтересам України, стає штучно перебільшеною перешкодою на шляху руху України до стану утвердженості реальних, а не декларативних, європейських цінностей. Тому це питання потрібно розглядати більш системно, цілісно, не звужуючи об'єкт уваги до окремих галузевих гарантій, а брати за основу аналіз усіх факторів впливу на правову систему України у їх взаємозв'язку та взаємовпливі.

Потрібно змиритися, що ми не зможемо запобігти складному вибору пріоритетів, між менш важливими демократичними цінностями, які зараз не готові належно забезпечити, заради значно важливіших та при цьому більш реальних пріоритетів. Не можемо дозволити собі ігнорувати ту обставину, що сама по собі декларація незалежності суддів не призводить напряму до проголошеного результату, адже є ефективною тільки у поєднанні з дієвістю інших заходів, таких як: високий соціальний статус та матеріальне забезпечення судді, прозорий та чесний конкурс на цю посаду, належна організація усієї системи правосуддя, комплексна боротьба з корупцією, підвищення правової свідомості громадян тощо.

Сказане вище, в жодній мірі, не означає пропагування ідеї узалежнення та підпорядкування суддів, обмеження їх прав та можливостей здійснювати справедливе правосуддя. Але поняття суддівської незалежності не має бути синонімом безкарності (що

на певному етапі розвитку вітчизняної судової системи відбулося) та, замість сприяння справедливому правосуддю, призводить до зворотного ефекту.

Звичайно, таке бачення все одно може наштовхнутися на гостру, хоча й необґрунтовану критику, що полягатиме у маніпулятивних посиленнях на неможливість забезпечити верховенство права без безумовного гарантування незалежності суддів, адже останнє є запорукою якісного забезпечення конституційного права людини і громадянина на справедливе правосуддя, що в свою чергу є ознакою правової держави. Слід відзначити, що така критика не відповідає розумінню того, що конституціоналізм як доктрина в основі якої лежить ідея обмеження влади, безумовно стосується і влади судової. Обмеження влади означає наявність дієвих інструментів стримувань і противаг не лише між так званими її гілками, але й між владою та народом, громадянським суспільством, окремими громадянами. Йдеться про можливість дієвості демократичних інститутів нагляду і контролю, які виключають абсолютну або наближену до неї незалежність будь-якого суб'єкта владних повноважень, зокрема і судового органу чи судді. Тому, зміни до Конституції в цій частині, хоча й можуть бути вдосконалені, видаються домірними та такими, що не суперечать фундаментальним конституційним засадам.

Звідси випливає, що аналізуючи законопроект про зміни до Конституції в частині правосуддя, слід виходити з необхідності дотримання балансу між застосуванням доктринальних конституційних принципів та усвідомленням поточних проблем правової практики в Україні, орієнтуватися не на абстрактні філософські умовиводи, а на конкретні юридичні зауваження до документу, що можуть бути результативно враховані ще на цьому етапі процесу конституційного вдосконалення.

Таким чином, в цілому, слід відзначити, що новели, запропоновані Конституційною Комісією є необхідними, конструктивними, виваженими та системними. Поряд з цим, деякі пропозиції справді містять певні недоліки, а тому, з врахуванням тієї обставини, що остаточне рішення щодо кінцевої його редакції, який буде поданий до Верховної Ради України суб'єктом конституційної ініціативи - Президентом України, ще не сформовано, нижче викладено деякі зауваження та висновки, що можуть бути взяті до уваги на будь-якій з наступних стадій прийняття законопроекту.

Загалом позитивною зміною видається нова редакція частини 2 статті 124 Конституції України наступного змісту: “Юрисдикція судів поширюється на будь-які спори щодо прав та обов’язків особи та будь-яке кримінальне обвинувачення проти неї. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи”. У порівнянні з попередньою редакцією, що декларувала норму про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, ця є значно більш змістовною і зрозумілою для суб’єктів правозастосування. Це ж стосується і частини третьої вказаної статті, де встановлено, що законом може бути передбачений обов’язковий досудовий порядок врегулювання спору.

Така новела не лише сприятиме зменшенню конфліктності у цілій низці суспільних відносин, використанню нормативних зобов’язуючих норм про досудове врегулювання спору, але й спонукатиме розвивати сучасні механізми медіації, інструменти конструктивного співробітництва між суб’єктами суспільних відносин, потенційними учасниками судового конфлікту. Крім того, очевидно, таке нововведення зменшить наявне надмірне навантаження на суддів.

При цьому не слід забувати і про загрози для доступу до правосуддя, які можуть бути суттєво збільшені при надто широкій законодавчій деталізації обов’язкового досудового врегулювання спорів. Попри те, що право на доступ до суду не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, на наш погляд, про нього все ж таки можна і потрібно говорити як про право, гарантоване Основним Законом України, принаймні у контексті складового елементу права на судовий захист³.

Викликає деякі застереження і запропонована нова частина 5 статті 125 Конституції. Так, відповідно до неї, з метою захисту прав і свобод особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди. Звичайно, однією із визначальних ознак, що виражають суть держави України як правової, є те, що будь-який закон чи правовий акт вищих органів влади має відповідати конституційним положенням в їх системному зв’язку. Такий концептуальний підхід є особливо необхідним, якщо дії законодавця стосуються прав людини і громадянина, оскільки держава (владні інститути) відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини відповідно до ч. 2 ст. 3 Основного Закону України є її головним обов’язком. Саме тому демократично розвинуті суспільства тих країн, в яких проголо-

шено побудову правової держави, встановлюють конституційні і законодавчі гарантії, утворюють різноманітні механізми захисту прав людини, зокрема судові (ч. 1 ст. 55 Конституції України)⁴.

Але, все ж, не слід функції кожного державного інституту зводити до єдиного загального знаменника захисту прав особи. Адже далеко не у всіх випадках адміністративні суди безпосередньо захищають права і свободи людини і громадянина чи юридичної особи у публічно-правовій сфері. Навпаки, значна частина компетенції адміністративної юстиції покликана забезпечувати виконання особою своїх обов'язків перед державою (наприклад, у випадку стягнення податків, зборів, інших обов'язкових платежів тощо). У цьому контексті взагалі слід висловити сумнів щодо необхідності окремого встановлення особливого значення адміністративної юстиції в Конституції України, у порівнянні з іншими судовими юрисдикціями, та доцільності включення його до тексту Основного Закону.

На загальне схвалення заслуговує пропозиція про підвищення кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді. Так, відповідно до запропонованої редакції ч. 3 ст. 127 Конституції, на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права щонайменше п'ять років, проживає в Україні щонайменше десять років та володіє державною мовою. В той же час, видається помилковим закріплення норми про те, що законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Окремої уваги заслуговує нова редакція статті 129 Конституції України, що на заміну змістовно радянській нормі про те, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону, передбачає: «Суддя при здійсненні судочинства є незалежним та керується верховенством права». Проте, слід наголосити на тому факті, що проголошення в Україні дії і визнання принципу верховенства права (ст. 8 Основного Закону) не повинно створювати хибного уявлення про неважливість закону як акту парламенту з особливою юридичною силою. Адже, без сумніву, правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах⁵, безумовно, керування законом при здійсненні судочинства має відбуватися на основі принципу верховенства права, прямій дії Конституції та ін., але виключати будь-яку згадку про

закон та законність, як це зроблено в законопроекті, видається надто радикальним кроком, що може негативно відобразитися на сприйнятті суспільством важливого обов'язкового значення справедливого закону для регулювання суспільних відносин, спричинити надто довільне трактування безальтернативного, але складного для непідготовленої свідомості юриста-практика правового феномену, яким є принцип верховенства права. Крім того, суто редакційно, для уникнення калькування з англійської мови, варто було б передбачити керування саме принципом верховенства права, що в більшій мірі враховувало б змістовну особливість українського відповідника терміну "rule of law".

Новою частиною третьою статті 129-1 передбачено, що контроль за виконанням судового рішення здійснює суд. Очевидно, що практична реалізація вказаного загалом позитивного конституційного положення залежатиме від його законодавчого продовження, саме тому, в такій редакції цю норму залишати небажано. Справа в тому, що з одного боку, наявність можливості контролювати виконання судового рішення збільшить ефективність судочинства, краще сприятиме захисту прав і свобод людини і громадянина. З іншої сторони - і без того перенавантажені вітчизняні суди потерпатимуть від кожного додаткового імперативно покладеного на них обов'язку. Тому ця норма була б значно дієвішою та не дозволила б навіть гіпотетично обтяжити суддів зайвими обов'язками, якщо б передбачала, що суд має тільки право, в разі необхідності чи особливої важливості справи для забезпечення прав людини, здійснювати контроль за виконанням судового рішення.

У певних випадках, при аналізі проекту змін до Конституції, можемо спостерігати, що при неврахуванні деяких значно більш важливих проблем у сфері правосуддя, зустрічається перебільшена увага законопроекту до не надто важливого філологічного або ж надмірно теоретизованого (відірваного від реальних пріоритетних проблем) вдосконалення конституційного тексту.

Так, замість положення статті 126 Основного Закону: "Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється", пропонується: "Незалежність і недоторканність судді гарантуються. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється". Крім того, статтю 59 Конституції України запропоновано викласти наступним чином: "Кожен має право на професійну правничу допомогу". Видається, що таке, на пер-

ший погляд, не надто важливе корегування вказаного положення, що зводиться до заміни поняття “правова допомога” на “професійна правнича допомога”, з метою усунення сумнівів у його доцільності, потребувало б значно більш розлогого обґрунтування, оскільки раніше нечасто ставало предметом аналізу в наукових колах.

Аналогічного зауваження заслуговує і низка інших новел законопроекту. Так, наприклад, відповідно до його статті 124 термін “правосуддя”, у нормі про здійснення його виключно судами замінено на “судочинство”. Конституційний Суд України даючи тлумачення конституційних положень щодо правосуддя, відзначив, що “відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ”⁶. Також слушно констатовано, що формальні та змістовні ознаки правосуддя, визначені положеннями Конституції України, їх тлумаченням чи конкретизацією. Конституційний зміст термінів “судочинство” та “правосуддя” дає можливість стверджувати: в Україні правосуддя, здійснюване в формі судочинства, може провадитися винятково судами як державними органами⁷.

В умовах необхідності пошуку вирішальних для майбутнього держави, усього Українського народу, рішень для національного конституційного вдосконалення, такі зміни зменшують усвідомлення важливості, цінності сучасного етапу державотворчого процесу, відволікають увагу експертів та усіх активних зацікавлених громадян від справді пріоритетних завдань реформування конституційного ладу України. Виходячи з норми ч. 2 ст. 158 Конституції України про те, що Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України, у випадках виникнення необхідності справді сутнісних змін до Основного закону, український парламент ризикує зіштовхнутися з виключно процедурними перешкодами здійснення конституційного вдосконалення, що будуть зумовленими абсолютно другорядними мотивами лексико-граматичної корекції тих чи інших норм Конституції.

Але, усуваючи одні неточності, в законопроект потрапили інші некоректні формулювання, які, в разі, якщо не будуть усунуті, можуть створити хоча й хибне, але все-одно непотрібне враження про поспіш-

ність підготовки законопроекту, неухважність до деталей його змісту тощо. Так наприклад, частина 3 статті 131 законопроекту передбачає, що Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою. В той же час, в п'ятій частині цієї ж статті зазначено: "Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій і профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім Голови Верховного Суду, який входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою)". Очевидно, що жодної необхідності у повторному згадуванні статусу Голови Верховного Суду, як члена Вищої ради правосуддя тут не було. Те ж стосується, наприклад, і норми ст. 127 Конституції, де дублюється посилання на досягнення шістдесяти п'яти років як на ознаку неможливості перебування на посаді судді.

Ще одним прикладом певної неухважності у підготовці законопроекту є пропозиція щодо редагування Розділу XV "Перехідні положення" Конституції України. По-перше, незрозуміло чи вилучаються з конституційного тексту пункти 6, 9 та 12 Перехідних положень чи лише констатується втрата ними чинності, оскільки про це, на відміну від аналогічних випадків в проекті не вказано (замість традиційного "вилучено" зазначено - "втратив чинність"). Треба враховувати, що, відповідно до доктринальних положень, факти виключення з тексту правового акту, втрати чинності певної норми Конституції та вичерпання нею дії є різними за своєю сутністю і підставами (що є предметом окремої публікації). По-друге, вилучення п. 9 Перехідних положень видається логічним, оскільки останній встановлює, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства. Вилучати ж пункти 6 та 12 щодо первинних етапів формування системи судуострою в Україні, засад конституційної юстиції немає жодного сенсу, оскільки вони і так давно вичерпали свою дію. За цією логікою необхідно виключити усі решта неактуальні Перехідні положення, що становлять абсолютну більшість змісту даного розділу Основного Закону. По-третє, з точки зору юридичної техніки, вилучення відповідних пунктів потребує зміни нумерації інших положень, що залишаються. Не кажучи вже про пропозицію доповнити Розділ XV новим пунктом 19, хоча чинна редакція Перехідних положень налічує всього 16 пунктів. Оче-

видно, в даному випадку, необґрунтовано брався до уваги проект змін до конституції України щодо децентралізації влади, в якому передбачено доповнення Розділу двома новими пунктами 17 та 18. Але, особливо з врахуванням останніх політичних подій, немає жодної впевненості, що, незважаючи на його важливість, законопроект щодо децентралізації влади буде, без проблем, прийнято в найближчому майбутньому.

Таке вирішення питання явно створює плутанину в розумінні наповнення тексту і змісту відповідного Розділу Основного Закону. Тому слід визначитись зі способом та змістом внесення змін до Розділу XV “Перехідні положення” Конституції України, для чого пропонується: викласти його пункт 9 в редакції, що запропонована як пункт 19 Перехідних положень проекту змін до Конституції України в частині правосуддя, решта перехідних положень не вилучати (оскільки це логічно зумовлює потребу загального перегляду усього розділу, що виходить за межі реформи в цій частині). Це вирішить як змістовні, так і техніко-технологічні аспекти конституційного нормотворення в цьому випадку.

Звичайно, вищеперелічені застереження та зауваження не охоплюють усієї проблематики, пов’язаної з конституційною реформою в частині правосуддя загальної юрисдикції, мають розглядатися у системному зв’язку з іншими пропозиціями експертного середовища, Венеційської комісії, Ради суддів України та інших урядових та неурядових організацій. Але, в будь-якому разі, сподіваємося, ознайомлення з ними буде незайвим для кожного зацікавленого в участі у подальшому процесі перетворення України на демократичну, правову, конституційну державу.

1. *Про Конституційну Комісію* : Указ Президента України // Урядовий кур’єр. 2015. – від 05.03. — № 41. **2.** *Проект змін до Конституції України в частині правосуддя, схвалений Конституційною Комісією та направлений до Венеціанської Комісії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constitution.gov.ua/work/item/id/16> **3.** *Лужанський А. В.* Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні [Електронний ресурс] / А. В. Лужанський // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 10. – С. 46. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vvsu_2010_10_10.pdf. **4.** *Шишкін В.* Роль органу конституційної юрисдикції у забезпеченні права доступу до правосуддя [Електронний ресурс] / В. Шишкін // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – С. 167. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vaau_2013_2_33.pdf. **5.** *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо*

відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) від 30.01.2003 р., № 3-рп/2003, Справа № 1-12/2003 // ОВУ. – 2003. – № 6. – Ст. 245. 6. *Ухвала Конституційного Суду України № 44-з від 14 жовтня 1997 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97>. 7. *Правосуддя*: філософське та теоретичне осмислення : кол. монографія / [Бернюков А.М., Бігун В.С., Лобода Ю.П. та ін.] ; відп. ред. В. С. Бігун. – К., 2009. – 316 с.